

Riksintresse för kulturmiljövården

Gripsholm - Mariefred (D21)

Gripsholms slott Foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Slottet, staden och Kungsladugården invid varandra är viktiga delar i förståelsen av kungen och hovets ställning och försörjning av dessa. Alltsedan kungsgården etablerades på platsen har hovet återkommit till området. Det finns goda möjligheter att studera förhållandet mellan borg, stad och landsbygd. Den småskaliga stadsbebyggelsen och slottsmiljön rymmer många såväl kulturhistoriska, konsthistoriska som byggnadshistoriska detaljer. Inägomarkerna vittnar om Kungsgårdens centrala betydelse som jordbruksproducent för slottsanläggningens försörjning. Marina lämningar som skeppsvrak mm.

Upplevelsevärde

Kontraster mellan maktens och småstadens boning. Stadens och slottsanläggningens gräns mot det agrara omlandet är alltjämt tydlig i Munkhagsgärdet samt längs infarten mot staden från väster längs Stallarholmsvägen. Dessa karaktäristika har pedagogiska kvaliteter genom att vara framträdande samtidigt som de utgör viktiga inslag i grunden för historisk förståelse för platsen samt ger en stark identitetskänsla för orten. Gatunät, kvarters- och tomtindelning i stort sett densamma sedan 1600-talet. Bebyggelsemönstret speglar fortfarande karaktären av agrar köpstad. Välbevarad stadsbebyggelse med innergårdar från 1700- och 1800-talen med bl a byggnader och anläggningar från Gustav III:s tid fram till 1800-talets slut. Borgargårdar från 1700-talet och senare.

Bruksvärde

Staden med slottsmiljön har stor attraktionskraft som boendemiljö, för turism och annan besöksnäring. Rikt utbud av spännande och varierande miljöer av hög kvalitet avseende bebyggelse och konst.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De fysiska uttrycken för Mariefreds, Kungsladugårdens med dess marker och slottsanläggningens utveckling från medeltid till tiden före sekelskiftet 1800/1900 ska bevaras och vara fysiskt avläsbara i riksintresset. Kontrasten mellan maktens och småstadens boningar ska bibehållas genom att tomrummen mellan maktens stora hus och stadens små hus bevaras och vårdas. Besökare ska även i fortsättningen kunna uppleva de smala gatorna, med trästadshus och innergårdar. Kvartersstrukturen ska inte splittras upp. Riksintresseområdets öppna områden ska inte bebyggas eller planeras igen. Ombyggnader anpassas för att behålla bebyggelsens och riksintresseområdets karaktär.

De tydliga strukturer som än idag är avläsbara i riksintresset från dess grundläggande under medeltiden fram till sekelskiftet 1800/ 1900 ska vara avläsbara och gott förvaltade, t.ex. Munkhagsgårdens öppna karaktär och stadens genuina innergårdsmiljöer.

Bibehållen funktion som centralort med turism-, tjänste-, handels-, bostads, rekreations- och pendlingsverksamhet. Verksamheter i historiska anläggningar och landskapspartier som gynnar dessa ska vidmakthållas.

Det innebär att:

- Viktiga betydelsebärare vad gäller bebyggelse, verksamheter, stadsplan, kommunikationsstråk (vägar, järnväg, kanaler, hamn), siktlinjer över land och vatten ska bevaras och underhållas.
- Grundläggande stadsplanestrukturer från nämnda perioders etablerings- och blomstringstider ska bevaras men kan kompletteras om kulturhistoriska värden beaktas.
- Slottsanläggningen, Kungsladugårdensanläggningen, folkhögskolan, museijärnvägen, hamnen ges förutsättningar för fortsatt brukande med hänsyn till kulturhistoriska värden.
- Centrala samhällsfunktioner bör ligga kvar i Mariefred och handel i centrum ska ges förutsättningar att leva vidare.
- Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse underhålls kontinuerligt så att människor kan bo kvar och eller nyttja dessa. Innergårdar ska behålla sin fysiska karaktär.
- Kulturhistoriskt värdefulla samhällskomponenter bör i det längsta bevaras och ges en användning.

Beskrivning

Naturgeografi

Området ligger på norra sidan av Gripsholms- och Marielundsfjärden och präglas av tre nordväst-sydost gående höjdryggar och två mellanliggande dalgångar. Den norra höjdryggen skjuter ut som en udde i Mälaren på vilken staden etablerats. När föregångaren till Gripsholms slott anlades utgjorde slottsområdet en vattenomfluten ö nära stranden. De två södra höjdryggarna domineras av ekskog och har nyttjats som jakt-park till slottet. Dalgångarna väst och nordväst om staden består av lerjordar och har brukats som åker- och ängsmark under kungsgården.

Dagens landskapsbild

Den västra delen utgör infartsområdet till Mariefred där den norra sidan av Stallarholmsvägen utgör öppen mark som brukas som jordbruksmark och golfbana. I golfbanan ligger åkerholmar och impediment med ett flertal fornlämningar. Söder om infartsvägen vidtar ekskogsklädda höjdryggar och öppen gräsmark i de låg-

länta områdena. Närmare staden ligger framträdande bebyggelse såsom Gripsholms slott och Gripsholms folkhögskola söder om vägen och Kungsladugården norr om vägen, intill denna är Kärnbo kyrkoruin. Dessa byggnader omges av öppna markområden. Öster om Munkhagsgården som idag brukas som vall, vidtar den äldsta staden. Stadsgränsen framtonar tydligt avgränsad som en bebyggelsefront mot det öppna fält som Munkhagsgården utgör.

Den äldre staden består av i huvudsak låg trähusbebyggelse, upp till två våningar, ofta med bevarad enklare innergårdsbebyggelse. Kyrkan ligger högt på krönet av ett markant berg nära Mälaren och hamnen. I norra delen av den äldre småstaden medverkar gatunätet till att bilda gräns mot 1900-talets villabebyggelse och olika servicelokaler, t.ex. brandstation och skolområde. I öster präglas staden av öppna utblickar över Mälaren och hamnpromenaden. Söder om staden och på andra sidan fjärden dominerar Mälarmårdens skogsklädda höjder.

Dagens brukande

Hagmark- hjorthägn söder om infartsvägen, golfbana norr om infartsvägen, parkmark, parkeringsområden, stadskvarter, hamnområden. Visst jord- och skogsbruk.

Dagens bebyggelsestruktur

Väster om det äldsta stadsområdet ligger mer utmärkande volyminös bebyggelse tex slottsanläggningen, kungsgården, Gripsnäs och fd Kronobränneriet (folkhögskolan) omgivna av parkmark eller öppen hagmark och åker vilket bidrar till att förstärka deras framträdande ställning i landskapet. I Hjorthagen saknas egentligen bebyggelse med få undantag som tex Gripsnäs. Mellan Kungsgårdens marker, Marielunds fjärden, Hjorthagen och folkhögskolan löper 1895 års järnväg, numer smalspårig museijärnväg.

I de öppna markerna norr om Marielund finns tre byar, Svansta, Gertre och Årby och spridd agrarbebyggelse i dess norra gränstrakter mot utägomarken. Årby med ursprung i yngre järnålder har aldrig skiftats vilket bidrar till den ålderdomliga välbevarade bebyggelsekaraktären i byn. Tidvis har byn tillhört kronan under 1500-talet. Kungsgårdens centrala före detta odlingslandskap domineras av en golfbana utan byggnader inom området. Visst jord och skogsbruk finns inom riksintresset.

I öster ligger småstaden präglad av låg i huvudsak trähusbebyggelse, en till två våningar i ett rätlinjigt gatunät med ett centralt torg, rådhus och kyrka. Kyrkan ligger på stadens högsta punkt på ett högt berg omgiven av en kyrkogård som utsträcks till att passa i det rätlinjiga gatunätet. Tydliga hamnkajer i söder och öster. I Mariefreds stadskärna kan man ännu utläsa bebyggelsemönstret i den stadstyp, agrar köpstad, som var helt dominerande i vårt land fram till industrialiseringen i slutet av 1800-talet. Denna stadstyp har efter hand raderats ut i många andra städer med samma ursprung. Borgargårdarna med innergårdar är fortfarande en dominerande bebyggelsestyp i staden. Bland de enskilda byggnaderna finns hus från 1700-talet, eventuellt ännu äldre, och framåt representerad.

Södra stranden av Gripsholmsviken är glest bebyggd med äldre agrarbebyggelse kompletterad i senare tid av större enskilda villor med omfångsrika trädgårdar/ tomter.

Historiska skikt

Förhistorisk tid – I de västra delarna finns flera rösen och stensättningar av en sådan typ att de visar på bosättningar under bronsåldern i området. Ortnamnet Finsta kan hänföras till järnåldern. Invid Finsta och väster härom återfinns ett antal stora gravfält med gravar som visar på bosättningskontinuitet genom hela järnåldern. Fornborgen invid Marielunds fjärden har bevakat inloppet till den vattenled som här tog sin början och ledde vidare söderut förbi Åker, via Marvikensjöarna och Klämningen ner mot Trosa vid Östersjön. Denna vattenfarled var en viktig förbindelselänk mellan Mälaren och östersjön under förhistorisk tid.

Medeltid – 1100-talet - Kärnbo kyrka uppförs.

1370-talet – Uppförandet av Bo Jonssons grips borganläggning påbörjas (föregångare till Gripsholms slott) –delar finns alltså kvar. Staden kan ha börjat växa fram eventuellt som en förtätad by. Kungsgårdens blivande marker börjar sammanläggas av befintliga byars marker tex Marsta, Finsta och Betsby, något som ev sker redan under 1200-talet.

1490-talet – Ett Kartusianerkloster grundas och ger upphov till namnet Mariefred. Klostret lockar till sig ytterligare kringliggande bebyggelse.

Nyare tid - 1500-talet – klostret upphör, Gustav Vasa påbörjar år 1537 ombyggnaden till den ungefärliga utformning nuvarande Gripsholms slott har idag. Den ”stadsliknande” bebyggelsen nordöst härom utvecklas i spåren av borgbygget. Hedlandets marker doneras till Mariefreds innevånare av hertig Karl år 1590 för deras betesdrift. Dessförinnan brukades markerna av kungamakten för betesdrift.

1600-talets upprepade stadsbränder ger förutsättningar för en reglering av stadens gatunät enligt en oregelbunden rutnätsplan. Stadskyrkan står klar år 1624. Under perioden 1655-1715 utgör Gripsholm änkesäte för drottning Hedvig Eleonora. Slottet byggs då till med Ståthållarflygeln och Drottningflygeln.

1700-talet – På initiativ av kung Gustav III renoveras och byggs slottet om och till. Kronköket, kavaljersflygeln och teatern byggs på slottet. Kronobränneriet uppförs 1777. Staden upplever en blomstringstid, Kungshuset inne i staden kommer till som bostäder för hovfolk. Nytt rådhus uppförs 1784. Kungsladugården ägs tom 1700-talet av personer knutna till kungamakten. Gården blir senare utarrenderad. Flyglarna är från 1700-talet, huvudbyggnaden är yngre.

1800-talet – mot slutet av seklet lockar ångbåtstrafiken och den nya järnvägen den mondäna världen till Mariefred, bla uppförs nu Gripsnäs enligt Agi Lindegrens ritning. Slottet genomgår en kritiserad nationellt uppmärksam stilsrestaurering år 1889. I Mariefreds stadskärna var den agrara köpstaden helt dominerande fram till slutet av 1800-talet. Borgargårdarna var en dominerande bebyggelse i staden.

1900-talet – järnvägen bidrar till en ny blomstringstid och växande villaområden, t.ex. ”Öster” utanför RI-området. Under 1950-talet uppförs några kvarter med tvåvåningshyreshus som flyttar stadens gräns västerut in över Munkhagsgården. Svenska statens porträttsamling placeras i Gripsholms slott. Slott och stad utvecklas som pittoresk turistort med kulturella förtecken vilket förstärks ytterligare genom omdaning av Kungsgårdens ladugård till ”Grafikens hus” med verkstäder och utställningssalar. Stadens attraktion som bostadsort ökar och bostadsbebyggelsen växer kontinuerligt under senare delen av 1900-talet i närområdena till den gamla staden.

2000-talet – antalet invånare ökar, behov av nya områden för bostadsbebyggelse präglar det kommunala planarbetet runt staden bla vid Hammaren, Marielund, Jagbacken och Läggesta. År 2014 brinner Kungsgårdens ladugård - Grafikens hus ner till grunden.

Värdetext 1987

Gripsholm – Mariefred: Gripsholms slott är en Vasaborg, senare omgestaltad under Gustav III:s tid och vid en restaurering på 1890-talet. Staden Mariefred, med namn efter det kloster som under 1490-talet grundades på platsen, har sin uppkomst förknippad med slottet och erhöll stadsprivilegier år 1605. Den oregelbundna rutnätsplanen är karaktäristisk för denna tid. Välbevarad trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talen. I Mariefred kan man fortfarande få en uppfattning om den förindustriella agrara stadens storlek och att jordbruksmarken tog vid direkt utanför stadsgränsen.

Historiska näringar

1300-1800-tal – hantverk, handel, service till hovet

Tidigt 1700-tal tom 1777: tegelbruk vid nuvarande folkhögskolan

1777-1778: Kronobränneri sedermera ersatt av kemisk-teknisk verksamhet t.o.m. en brand år 1835.

1900-tal – service till omlandet, framväxt av staden som turistort, via ångbåt på Mälaren och järnväg. Det f.d. Kronobränneriet byggdes om till folkhögskola under 1930-talet.

Kommunikation

500-600-tal e.Kr. fornborg på bergshöjd inom den senare Hjorthagen, invid Marielundsfjärden vid den norra änden av vattenleden mellan Mälaren och Trosa vid Östersjön.

1370-tal borgbygge invid den viktiga farleden mot Trosa och "Åkers bergsslag".

1600-tal det reglerade gatunätet i staden underlättar stadsutvecklingen och kommunikationerna i Mariefred

1700-tal Plantering av alléträd längs vägar mot Mariefred för att förtydliga landsvägarnas sträckning vintertid.

1800-tal Ångbåtshamn vid Kölnholmen 1834 av sten från gamla kyrkogårdsmuren. 1870-tal, reguljär ångbåtstrafik startar. 1888 väntsal för ångbåtstrafik. Telefonförbindelser 1890-tal. Järnväg 1895. Ångbåttrafik och järnväg binder samman Mariefred med Stockholm och andra städer vid Mälaren

1900-tal järnvägen ökar möjligheter till resandet och binder samman stad med omland

1990-tal Svelandsbanan med stationsläge Läggesta och ny motorväg gynnar långpendlandet och inflyttningen

Samhällsfunktioner

1100-tal Kärnbo kyrka, kungsgården uppstår eventuellt under senmedeltiden med en ställning som kungligt förråd.

1490-tal - Kartusanierklostret uppförs

1500-tal - Slottet byggs om kraftigt och ges stor betydelse i rikets administration och försvar.

1600-tal - Stadsprivilegier 1605, stadskyrkan uppförs år 1624, 1626 överges Kärnbo kyrka.

1700-tal - Fängelse i slottet 1715-1763. Gustav III: hovliv dominerar staden och slottet åren 1772-1785

1800-tal - 1805 ny kyrkogård och fattighus i staden. 1860-tal, två banker. 1870-tal, sjukhem

1900-tal - Folkhögskola på 1930-talet.

Makt

1100-tal - Kärnbo kyrka, Kungsgård

1370-talsborg (Bo Jonsson Grip)

1400-tal klosterförläning

1500-tal klostret upphör, Gripsholms slott byggs ut kraftigt till modern fästning. Kungamakten dominerar.

1600-tal stadsprivilegier 1605, stadskyrka 1624, änkedrottning Hedvig Eleonora dominerar staden och slottet under andra hälften av 1600-talet

1700-tal T.o.m. år 1719, Gripsholms län. Gustav III dominerar staden och slottet under senare delen av

1700-talet. Nytt rådhus.

Vems landskap

Kungamaktens närvaro genom kungsgården har under lång tid dominerat runt Gripsholmsviken, tex genom Gripsholms slott med den "lilla, låga staden".

Visuella/ historiska samband

Slott och kungsgård omgivna av öppet landskap med den låga staden på avstånd från maktens boningar.

Koppling till naturgeografi

Slottet på en ö, Kärnbo kyrkoruin på markant krön i kanten av den gamla Kungsgårdslandsbygden. Öppen mark på Kungsladugårdslandet där tidigare odling och bete bedrivits - idag till del jordbruksmark men i huvudsak golfbana. Mariefreds kyrka på högt krön ovan den låga staden på den lågt liggande marken. Stads- och slottsområdet vid Gripsholmsviken.

Administrativa uppgifter

Namn Identitet: Gripsholm - Mariefred (D21)

Socken: Mariefred

Kommun: Strängnäs

Karaktärstyp: Slotts- och stadsmiljö

Karaktärsord: boplatser, fornborg, gravfält, runstenar, avhyst bytomt, kyrkoruin, slott, kungsgård, kloster, kyrka, småstad, rutnätsplan.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML – staden medeltida kulturlager (Mariefred 21:1), m.fl. fornlämningar.

Statliga byggnadsminnen - Gripsholms slott, Kungsladugården, Munkhagsgården, G:a gästgivargården och Folkhögskolan

Byggnadsminnen, 3 kap. KML – Ångbåtsbryggan

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresse för det rörliga friluftslivet 4 kap. 2 § MB – Mälaren, öar och strandområden

Natura 2000 (4 kap 8§MB) – Gripsholm

Naturreservat – Gripsholms hjorthage

PBL 5, 6 kap – om detaljplan

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresset omfattar huvuddelen jordbrukslandskapet, Kungsladugårdens inägomark, öster om gamla vägen mellan Marielund och Åkers kyrka och norr om Stallarholmsvägen mellan Marielund och Kärnbo kyrkoruin. Det omfattar även innefatta delar av Marielundsfjärden och Gripsholmsfjärden där kända vrakplatser i Gripsholmsviken inkluderas. Gränsen kan i Mariefred följa Kärnbogatan, Ruddammsgatan, Trädgårdsgatan fram till Strandvägen, med det tillägget att man inkluderar Djurgårdssporten.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	Enstaka krönrösen vidrar bebyggelse i området under bronsålder Järnålderns stora gravfält visar på byn Finstas förhistoriska ursprung, ett stort antal runstenar inom området varav flera står vid Gripsholms slott		Vattenfarleder Fornborg med strategisk placering invid början av vattenleden mot Åker vidare till Trosa och Östersjön		Gravfälten vid Finsta, Strandlinjekarta med fornborgarna utmed vattenfarleden från Gripsholm till Trosa
Medeltid	Kärnbo 1100-talskyrka Kungsgård 1370-talet bo Jonsson grip uppför borganläggning 1490 – kartusianerkloster – Mariefred uppstår		Vattenfarleder via Mälaren och sjöarna ner mot Trosa, strategisk plats invid entréen till gruvorna i Åker	Bo Jonsson Grip	Kärnbo kyrka Vattenfarlederna – Mälaren – Östersjön med gruvor i Åker
1500-tal	Klostret upphör, Gustav Vasa bygger om borgen, Hedlandet tillförs borgarna på 1590-talet av Hertig Karl som bete		Mälaren		
1600-tal	Stadsbränder ger möjlighet till nytt gatrutnät Stadskyrka 1624 Ståthållarflygel och Drottningflygeln tillkommer		Mälaren		Rutnätsplan, Stadskyrkan Ståthållarflygel, Drottningflygeln
1700-tal	Gustav III renoverar slottet, teater och kavaljersflygeln tillkommer Kronobränneriet, Kungshuset uppförs Rådhus 1784 Kungsladugårdens byggnader		Mälaren		Kavaljersflygel, teater Kronobränneriet, Kungshuset Rådhus Kungsladugårdens flyglar
1800-talet	Ångbåtshamn vid Kölnholmen 1834 Slottet stilrenoveras 1889		Mälaren, ångbåtstrafik, reguljär ångbåtstrafik på 1870-talet Järnväg 1895		
1900-talet	Staden expanderar, nya villaområden, på 1950-talet byggs hyreshus, kontinuerligt nya villaområden under hela 1900-talet Statens porträttsamling placeras i Gripsholms slott – turismen ökar Kungsladugården blir Grafikens hus Staden blir pendlarort			Svelandsbanan Motorväg E20	Villor invid vattnet Porträttsamlingen Svelandsbanan
2000-talet	Invånare ökar, ökat behov av nya bostadsområden, nya detaljplaner				